

TANULMÁNYOK

KUSTÁR ZOLTÁN

Milyenek voltak Lea szemei?

Exegetikai és nyelvtörténeti megfontolások az 1Móz 29,17 helyes fordításához

RESÜMEE

Die ÜBERSETZUNG DES WORTES רַחַב in Gen 29,17 bedeutet große Schwierigkeiten. In den modernen Bibelübersetzungen – so auch in den heutigen ungarischen protestantischen Bibeln – wurde es, anhand der Septuaginta und der Vulgata, lange Zeit im Sinne von 'krank' gedeutet ('weak', bzw. 'blöd', 'schwach, kraftlos'). Nach rabbinischen Quellen beschreibt das Wort die unschön gewordenen Augen Leas: ähnlich deutet man es heute im deutschen Sprachraum überwiegend als einen Schönheitsfehler ('matt', 'glanzlos, ohne Glanz'), während andere – anhand des Targums – gerade umgekehrt, die Deutung 'schön, wunderbar' empfehlen. Calvin gibt das Wort mit dem lateinischen Adjektiv 'tener' zurück, was so viel wie 'schwach, weich; fein, zart; sanft; empfindlich' bedeutet. Tremellius übernimmt diese Deutung in seiner Bibelübersetzung, woraus sie bei der ersten vollständigen ungarischen Bibelübersetzung entlehnt wird (1590). Die englischsprachigen Übersetzungen können die Interpretation von Calvin anhand der zweideutigen Ausdruck 'tender-eyed' mindestens als eine Deutungsmöglichkeit vergewaltigen, sie geben aber das Wort in Gen 29,17 neuerdings immer öfters als 'lovely' ('lieblich') zurück. Nach der Überprüfung der Belegstellen von רַחַב kann man folgendes feststellen: obwohl das Wort die Grundbedeutung 'schwach' besitzt, bezeichnet es nie das Verlieren der früheren Kraft oder Gesundheit; im Gegenteil, das Wort beinhaltet den positiven Begriff der Vitalität ('zart'), ist eindeutig mit positiven Assonanzen auf dem Gebiet der Ästhetik verknüpft, und kann auch 'fein, vornehm', 'verwöhnt' und 'lieblich, sanft', aber doch nicht 'schön, wunderbar' bedeuten. So ist das Wort רַחַב in Gen 29,17 als 'sanftmütig, zahm, lieblich' zurückzugeben.

Mózes első könyvének 29. fejezetében olvasunk Jákób házasságáról. Jákób Ézsau haragja elől nagybátyjához, Lábánhoz menekül, aki házába fogadja. Miután kiderül, hogy Jákób hosszabb időre szeretne nála maradni, Lábán felajánlja, hogy Jákób fizetség fejében dolgozzon neki.

A történetből megtudjuk, hogy Lábánnak két leánya volt: Lea és annak húga, Ráhel. Ráhel – a 17. vers jellemzése szerint – „szép termetű és szép arcú volt”. Az elbeszélő ezt a leírást nyilván a következő vers indoklásának is szánta: „[Ezért] Ráhelt szerette meg Jákób, és hétévi szolgálat fejében őt kérte feleségül magának.

A 17. vers azonban nemcsak Ráhel szépségét írja le, hanem előtte néhány szóval Leát is jellemzi: רַחַב עֵינֵי לֵאָה רַבּוֹת – olvashatjuk a héber szövegben.

Ezt a mondatot az 1975-ös új, ökumenikus magyar bibliafordítás 1990-ben megjelent, javított kiadása (a továbbiakban: Újfordítású Biblia) így adja vissza: „Lea gyenge szemű volt”. Eszerint tehát Lea rövid- vagy távollátó lett volna? De az olvasóban felmerülhet a kérdés: Mi köze a gyenge szemnek egy nő külső megjelenéséhez?

Vagy a „gyenge szem” alatt valami krónikus gyulladásra kellene gondolnunk? A Neovulgata alapján készült katolikus bibliafordítás (1997) a szakaszt eszerint fordítja: „*Lea azonban könnyező szemű volt*”. Ha viszont fellapozzuk a mértékadó német bibliafordításokat, akkor Lea szemeivel kapcsolatban a ’matt’, ’fénytelen’ és ’nem csillogó’ jelzőket olvashatjuk. Eszerint tehát Lea tekintetéből hiányzott volna az élénk csillogás, s ezért találta őt Jákób kevésbé vonzónak, mint Ráhelt, a húgát? S végül, ha az angol nyelvű bibliafordításokat vesszük a kezünkbe, zavarunk csak fokozódik, hiszen ezekben egyre gyakrabban azt olvashatjuk, hogy Leának „kedves, szelíd” tekintete volt.

Ez a sokféle, esetenként egymásnak ellentmondó fordítás részben abból adódik, hogy a héber עַרְעַר melléknév az Ószövetségben sehol másutt nem áll a szem jelzőjeként. Így nincsenek bibliai paralelek, amelyek segíthetnének a szakasz fordításában. Másrészt a szó olyan sokféle összefüggésben fordul elő, hogy az alapjelentése is csak nehezen tisztázható.

Vizsgáljuk meg ezért először magát a עַרְעַר szót, feltérképezve annak előfordulásait és lehetséges jelentéseit! Majd vegyük sorra az 1Móz 29,17-nek azokat a fordításait, amelyek a különböző bibliakiadásokban és a szakirodalomban előfordulnak, térképezzük fel e fordítások eredetét, valamint szedjük számba a mellettük és ellenük felhozható érveket!

I.

A Koehler–Baumgartner-szótár (1990) szerint a עַרְעַר szó első jelentése az, hogy ’lágú, gyenge’. Így beszél az 1Móz 33,13 „gyenge gyermekek”-ről, akik a szoptatós juhok és tehének kicsinyeihez hasonlóan nem bírják még a hosszú menetelést. A Péld 4,3 költői szövegében az önállóan használt melléknév a „gyermek” szinonimája, s nyilvánvalóan annak fiatal életkorára utal. Az 1Krón 22,5 és 29,1-ben Dávid így jellemzi a nép előtt felnőtt fiát: עַרְעַר נַעַר, azaz „*fiatal (= tapasztalatlan) és erélytelen*”. A 2Sám 3,39-ben Dávid magáról mondja ezt: „*fölkent király vagyok, de gyenge (ערער); ezek az emberek, Cerújá fiai kegyetlenebbek nálam*”: itt a עַרְעַר szó ellentétéként a szöveg a קָשָׁה ’kemény, kegyetlen, szörnyű, erőszakos’ szót használja, amit az Újfordítású Biblia az 1Sám 25,3-ban helyesen a ’durva’ jelzővel ad vissza. A szótár ugyanide sorolja be azt a két igehelyet is, ahol a עַרְעַר melléknév leginkább a magyar ’zsenge’ jelzővel fordítható: az Ez 17,22-ben egy cédrusfáról letépett, majd elültetett „zsenge hajtás”-ról van szó, az 1Móz 18,7-ben pedig egy „jó és zsenge borjú”-ról, azaz egy különösen finom, zsenge húsú növendék állatról.¹ A „gyengeség” ezeken a helyeken tehát nem a korábbi erő elvesztését, azaz nem ’elerőtlenedés’-t, ’el/legyengülés’-t, ’megbetegedés’-t jelent, s így nincs is negatív csengése: sőt, e gyengeség magában hordozza a vitalitás pozitív fogalmát, illetve az egyértelműen negatív „durva, kegyetlen” magatartás ellentétét is.

¹ Az Újfordítású Biblia ez utóbbi kifejezést szabadon így adja vissza: „egy szép szopós borjú”. Az 1908-as Károli-Biblia itt a „gyenge kövér borjú” fordítást kínálja.

A Koehler–Baumgartner-szótár szerint a רַך szó másik jelentése: 'elpuhult; kényeztetett'. Az 5Móz 28,54-ben a $\text{רַךְ וְהָיָה כְּאָדָם יָגֵן וְנָגֵן$ kifejezés szerepel, amit az Újfordítású Biblia így ad vissza: „gyenge és nagyon elkényeztetett ember”. Ugyanezeknek a jelzőknek a nőnemű formáját az Újfordítású Biblia két verssel odébb, az 56. versben így fordítja: „gyengéd és elkényeztetett asszony”, az Ézs 47,1-ben pedig „Babilon szűz leányának” jellemzésekként így: „finom és dédelgetett”. A רַך jelzőnek mindhárom igehelyen az נָנָה szó a paralellje. Ennek jelentése egyértelműen pozitív: az נָנָה igéből képzett נָנָה főnév 'gyönyörűség'-et, 'gyönyör'-t jelent (Ézs 13,17; 58,13), az ige Pual participiuma a Jer 6,2-ben a „kívánatos és gyönyörűsége” leány jelzője, Hitpaél alakja pedig azt jelenti, hogy '[az ételt] élvezni' (Ézs 55,2; 66,11; Zsolt 37,11), és 'valamiben gyönyörűséget találni, gyönyörködni': ez utóbbi értelemben az Úrban való örvendezés kifejezésére is szolgál (Ézs 58,14; Zsolt 37,4; Jób 22,26; 27,10).² A רַך szó ebben a három esetben tehát nyilvánvalóan az előkelő, finom és jóléthez szokott emberek leírását akarja adni – hogy élesen szembeállítsa ezzel jelenlegi, illetve kilátásba helyezett nyomorúságukat. Ezeken a helyeken a szó jelentése ugyan a fizikai gyengeséget/puhányságot is magában foglalhatja ('gyenge, puhány, elkényeztetett'), ám ez a bibliai héberben egyértelműen pozitív esztétikai asszociációkkal párosul: 'finom, előkelő; szeretni való, dédelgetett'.

A szó harmadik jelentése az idézett szótár szerint: 'lágú, szelíd'. A Péld 25,15-ben a „szelíd beszéd” mint ajánlott magatartásforma jelenik meg, amely a költői szövegben a türelem szinonimája. A Péld 15,1-ben a רַך szó a megfelelő „válasz” jelzője, s a kifejezést a „bántó beszéd” ellentétének szánták. Az Újfordítású Biblia a „higgadt válasz” fordítással aligha talált telibe, sokkal inkább a „szelíd felelet” lenne itt a megfelelő fordítás.³ A Jób 40,27-ben a krokodillal kapcsolatban hangzik el a költői kérdés: „...beszél-e hozzád szelíden?” – itt már az Újfordítású Biblia is helyesen fordítja a melléknevet.

S végül a Koehler–Baumgartner-szótár szerint a רַך szónak van egy negyedik jelentése is: 'gyáva, félénk, bátortalan'. Az 5Móz 20,8-ban ugyanis az „aki fél” és a „szétfolyt/olvadt szívű” kifejezések szinonimájaként a רַךְ הַלֵּב „lágú szívű” szóösszetétel szerepel, a 2Krón 13,7-ben pedig az ezzel csaknem azonos רַךְ-לֵבָב szókapcsolat áll. Itt a רַך melléknév jelentése negatív: 'gyenge, hibásan, rosszul működő'.

II.

Vizsgáljuk meg most a következő kérdést: Jelölheti-e az 1Móz 29,17-ben a רַך szó Lea szeméinek gyengeségét, illetve betegségét?

E fordítás gyökerei a Kr. e. 3. századig, a Septuaginta szövegéig nyúlnak vissza. Az Ószövetségnek ez a görög fordítása a רַך melléknevet Leával kapcsolatban az $\alpha\sigma\theta\epsilon\upsilon\eta\varsigma$ 'beteg, gyenge, erőtlen' szóval adja vissza, amit egyébként – a legkülönbözőbb héber szavak fordításaként – legtöbbször 'meggyengült, gyenge, botladozó;

² Egyetlen helyen van a szónak negatív kicsengése: az Ézs 57,4 alapján a Hitpaél forma azt is jelentheti, hogy 'csúfolódni, valaki bosszantásában gyönyörködni'.

³ Így például a Zürcher és a Luther-Bibel.

nyomorult, szegény; csügged’ értelemben használ. Hieronímusz Kr. u. 405-re készítette el az Ószövetség latin fordítását, a Vulgatát. Ebben az 1Móz 29,17 kapcsán alapvetően a Septuaginta interpretációját követte, ám a görög szöveg általános megállapításával szemben egy konkrét betegséget, helyesebben egy betegségtünetet adott meg: *sed Lia lippis erat oculis* – írja, azaz „Lea szemei csipásak voltak”. Az egyházatya tehát itt valamiféle állandósult szemgyulladásra gondolhatott, amely a folyamatos váladéktermelés („csipásodás”) miatt visszataszítóan hathatott a nősülés előtt álló férfira.

Német nyelvterületen sokáig ez az interpretáció volt a meghatározó. A Luther-Bibel a פָּחַד szó jelentését még 1961-ben is a *blöd* szóval adta vissza („blödes Gesicht”), ami annak régebbi értelmében még azt jelentette: ’gyenge, beteg, beteges, érzékeny’.⁴ Gesenius először 1810–1812-ben kiadott, utoljára 1915-ben átdolgozott, de azóta is számtalanszor utánnyomott szótára a פָּחַד szót az 1Móz 29,17-ben a Septuagintára hivatkozva a 2Sám 3,39-cel sorolja egy kategóriába, és a *schwach, blöd* = ’gyenge, beteges’ jelentést tulajdonítja neki,⁵ ugyanígy a Koehler–Baumgartner-szótár legújabb (1990), fentebb idézett kiadása (*schwach* = ’gyenge’)⁶. Stendebach 1989-ben írt lexikonszócikkében a melléknevet ugyan már a *matt* kifejezéssel adja vissza, ám az 1Móz 29,17-et azok között az igehelyek között sorolja fel, amelyekben szerinte a szem lehetséges zavarairól, illetve betegségeiről esik szó.⁷

Angol nyelvterületen szintén gyakran fordítják itt a פָּחַד melléknevet a *weak* ’gyenge, beteges, erőtlen’ szóval, és követik a vers értelmezésében Hieronímusz interpretációját. Jellemző példa erre a Keil–Delitzsch szerzőpáros kommentárjának angol változata: szerintük „Leának gyenge (*weak*) szemei voltak, aminek következtében nem nézett ki olyan jól; mivel az izzó, tüzes szem a keleti nő szépsége csúcsának számított.”⁸ Ezt az értelmezést újabban Baur is mint a szakasz egyik lehetséges értelmezését ismerteti (1986), röviden számba véve a lehetséges gyulladós szembetegségeket is.⁹ A *weak* szót hozza Lea szemeivel kapcsolatban például a Revised Standard Version (1946) és – igaz, egy korrigáló lábjegyzettel ellátva¹⁰ – a New International Version (1973) is.

4 Lásd a Luther-Bibel 1904 és 1961 közötti kiadásait. Hasonlóan az Elberfelder Bibel 9. kiadása (évszám nélkül): „Und die Augen der Lea waren blöde” = „És Lea szemei gyengék voltak”.

5 Lásd például a szótár 1965-ben megjelent utánnyomatát. Mindenesetre e leírásban maga Gesenius még szépséghibát látott: az 1815-ben, Gesenius gondozásában megjelent (rövidített) kiadás ugyan szintén a „schwache, blöde Augen” fordítást javasolja, ám ehhez hozzáteszi: „Dem Orientalen galt dieses für Hässlichkeit (vgl. den Gegens. יָפֵה עֵינָיו 1Sam 17,42 schöne Augen habend, in der Beschreibung von Davids Schönheit)” = „A keleti ember ettől undorodott (vö. ellentétéként יָפֵה עֵינָיו 1Sám 17,42 szép szeműnek lenni, Dávid szépségének leírásában)” (sic! – helyesen: 1Sám 16,12). A későbbi kiadásokba bekerült a Vulgata fordításának visszautasítása, és megmaradt (immár helyesen írva) az 1Sám 16,12-re mint ellentétre való utalás, lásd a 8–13. kiadásokat (1878–1899). Az 1910-ben megjelent 15. kiadás azonban már ezeket az exegetikai jellegű megjegyzéseket nem hozza, s a szócikkből az 1Sám 16,12-re való utalás is eltűnik.

6 Tartalmilag hasonlóan ez utóbbi szótár 1958-as, első kiadása, ami az 1Móz 29,17 kapcsán a ’zart, empfindlich / tender, sensible, delicate’ jelentéseket adja meg.

7 STENDEBACH: *’ajin* (1989), 34.

8 KEIL–DELITZSCH: *The Pentateuch* (1949), 285. Hasonlóan SIMPSON–BOWIE: *Genesis* (1952), 700: „weak-eyed, unattraktive”.

9 BAUR: *Leah* (1986), 96.

10 Ehhez lásd lentebb, az V. pont alatt.

A Károli-Biblia eredeti, 1590-es kiadása a versben a רָךְ szót még a 'lágý' szóval fordítja. Ám elsőként annak 1685-ben Amsterdamban kiadott, M. Tótfalusi Kis Miklós által revideált változata, az ún. „aranyos Biblia” már ezt írja: „*Leának pedig gyenge szemei valának*”.¹¹

Tudnunk kell azonban, hogy a magyar nyelvben sokáig a 'gyenge' szó elsődleges jelentése az volt, hogy 'lágý, finom', illetve 'finom, kecses, vékony'.¹² A Sermones Dominicales (1456) egyik glosszája a latin *caro* 'drága, kedves, szeretett' szó jelentését például a 'gyenge' szóval adja vissza. Pesti Gábor szójegyzéke (1538) az *est subtilis* kifejezést szintén a 'gyenge' szóval fordítja magyarra, a Kolozsvári Glosszák pedig (1550) a *tener* szó magyar megfelelőjeként a 'lágý, gyenge' szavakat hozzák; a *tener* jelentése: 'gyenge, finom, lágý; ifjú, fiatal, zsenge; gyengéd, puha, finom, érzékeny'. Verancsis Faustus ötnyelvű szótára (1595) nemcsak az *imbecillis* 'gyenge, erőtlén' szóhoz társítja magyar megfelelőként a 'gyenge' melléknevet,¹³ hanem ezt teszi a *delicatus* 'gyengéd, finom, kedves, bájos', a *subtilis* 'finom' és a *tener* szavakkal is.¹⁴ Ez utóbbi értelemben beszél a Margit-legenda (1510) „gyenge gyermekség”-ről, a Debreceni kódex (1519) „nemes gyenge szüzek”-ről, a Jordánszky kódex (1516–1519) a fügefá „gyenge ágá”-ról, az Érdy-kódex (1526–1527) „az gyenge gímnek gyorsaságá”-ról, Heltai Gáspár a maga Bibliájában (1551) a latin *homo delicatus in te et luxiriosus* fordításaként az irigyelt, „gyenge és kedvelt férfiú”-ról, Méliusz Juhász Péter a Jelenések könyvéről írt magyarázatában (1568) a „cifra, gyenge ruhájú papok”-ról, Pázmány Péter egyik prédikációjában (1636) arról, hogy „a gonoszok gazdag palotákban, gyenge eledellel híznak”, és mondhatja Haller János a Hármaskrónikában (1695) azt, hogy „az ember becsületénél e világon semmi gyengébb nincsen”.¹⁵

Kérdés tehát, hogy Tótfalusi milyen értelemben használta Lea szemével kapcsolatban a 'gyenge' jelzőt.¹⁶ Teljes bizonyossággal ezt már aligha lehet eldönteni. Ám láttuk, hogy a Kolozsvári Glosszák (1550) a *tener* szót a 'lágý, gyenge' szavakkal fordították, ami két szempontból is nagyon fontos. Egyrészt azért, mert itt a többek között Kálvin által is a Lea szeméire használt *tener* szót magyarázzák (ehhez lásd lentebb, az V. pont alatt), másrészt azért, mert itt a Károli Gáspár által használt 'lágý' és a Tótfalusi által választott 'gyenge' szavak egymás szinonimáiként jelennek meg. Fontos látni azt is, hogy Tótfalusi kiadása a רָךְ szót szinte minden esetben (kilencszer) a 'gyenge' szóval adja vissza, ami a kontextus alapján nála az Ez 17,22-ben 'zsengé'-t, az 5Móz 28,54.56-ban és az Ézs 47,1-ben 'finom, kedves'-t kell,

11 Komáromi Csipkés György 1675-ben készült el a maga bibliafordításával. Ennek címlapja már 1685-ben megjelent, maga a kiadvány azonban végül csak 1718-ban látott napvilágot. Ebben az 1Móz 29,17 vonatkozó részlete szintén így olvasható: „*A' Leának pedig szemei gyengék valának*”.

12 Így sorolja be a szó jelentéseit SZARVAS–SIMONYI: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (1890), 1158–1159, és BERRÁR–KÁROLY: *Régi Magyar Glosszárium* (1984), 276, szócikke is.

13 A 'gyenge' szónak ehhez, a mára elsődlegessé váló jelentéséhez és annak korai nyelvi emlékeihez lásd BENKŐ: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (1967), 1126.

14 Lásd BERRÁR–KÁROLY: *Régi Magyar Glosszárium* (1984), 276.

15 Lásd SZARVAS–SIMONYI: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (1890), 1158–1159.

16 Köszönöm dr. Fekete Csabának, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára tudományos főmunkatársának, hogy szóbeli közlésével erre a fontos szempontra ráirányította a figyelmemet.

hogyan jelentsen. További támpont, hogy Tótfalusi a גַּרְשֵׁם szót a 2Sám 3,39-ben, Károlit követve, 'erőtelen'-nek fordítja; azaz ha Lea szemei kapcsán egyértelműen azok gyengeségére akart volna utalni, akkor ezt például ezzel a szóval megtehette volna. Mindezek alapján megállapíthatjuk: Nem lehetetlen, hogy Tótfalusi a 'gyenge' szót a mára általánossá vált jelentésében használta, s így – a Vulgata interpretációjának megfelelően – Lea szemének gyengeségét, illetve valamiféle betegségét akarta kifejezésre juttatni. Ám sokkal nagyobb annak a valószínűsége, hogy Tótfalusi a 'gyenge' szót az akkor még elsődlegesnek számító jelentésben értette, és a „gyenge szemek” alatt – az eredeti Károli-Biblia értelmének megfelelően – Lea szemének finomságára, kedvességére gondolt.

A magyar nyelvből a 'gyenge' szónak ez az utóbbi jelentése fokozatosan, a nyelvújítás utáni korra csaknem teljesen kiveszett,¹⁷ s így a Károli-Bibliába belekerült jelzőt tévesen Lea szemének gyengeségére kezdték vonatkoztatni; e félreértést nyilván elősegítette a latin Vulgata és a német szakirodalom fentebb ismertetett interpretációja is. Így Lea szemei a magyar bibliafordításban lassan „meggyengültek”: egyértelműen már a gyengén látásra, illetve valamiféle betegségre vonatkoztatja az „aranyos Bibliából” származó jelzőt Pollák Kajim 1881-ben kiadott héber–magyar szótára¹⁸, Kállay Kálmán 1931-es lexikonszócikke,¹⁹ és minden bizonnyal ugyanebben az értelemben használja már a 'gyenge' jelzőt a kolozsvári teológiai professzor, Kecskeméthy Csapó István 1934-ben lezárt, 2002-ben kiadott bibliafordítása,²⁰ valamint a Hertz-féle kommentált zsidó Tóra-fordítás is.²¹ A Szent Jeromos Bibliatársulat gondozásában, a Neovulgata alapján készült katolikus bibliafordítás (1997, 2003) hűen követi Hieronímusz interpretációját, amikor a Leára vonatkozó szakaszt így fordítja: „Lea azonban könnyező szemű volt”.

17 Ballagi Mór 1873-ban kiadott értelmező szótára szerint (BALLAGI: *A magyar nyelv teljes szótára*, 489) még az elsődleges jelentés ez: 'meg nem szilárdult (növény szerv), ki nem fejlett, fiatal (állat)', majd a 3) pont alatt tárgyat átvitt értelmeknél a d. pontban szerepel az 'enyhe, szelid', az e. pontban pedig a 'puha, lágy, finom, érzékeny' jelentés is. Mindezekből mára leginkább csak a 'zsenge' és a 'puha, finom tapintású' jelentés maradt meg, lásd *A magyar nyelv értelmező szótárának* 1960-as kiadását a 'gyenge' szócikk 3. pontja alatt (BÁRCZI–ORSZÁGH: *A magyar nyelv értelmező szótára*, 1092). Ám ezt a két jelentést is szinte csak népdalaink és a költői nyelvezet őrzi már. Népköltészetünkben lásd a „szállj le, szállj le, gyöngye kismadárka” és a „Magos kősziklának oldalából nyílik a szerelem orvosság. // Ki az én szívemet, Gyenge természetem mindenkor megújítja” népdalsorokat, vagy az „Oláhu Marinka (A kegyetlen anyós)” című népi balladát, ahol a hősnő ezt énekliz az őt kereső kedvesének: „Élek, gyenge rózsám, De immán végem lett!” Nagy költőinknél szintén felsejlik még a szó régi jelentése, lásd például Arany Jánosnál: „Szép reggel az asszony: pihenést lehellő // Arca szelid hajnal, fris hajnali szellő, // Puha gyenge harmat, gyümölcs üde hamva; // Szava rigó-ének mélyebb fuvodalma.” (Buda halála, Nyolcadik ének, 1863); „Hímezte palástom selyem-arany szállal, // Rá mentekötőt is gyenge tíz ujjával” (Toldi szerelme, Nyolcadik ének, 1863–1879). Hasonlóan József Attila is néhány helyen: „Hát húzd be tüzes szarvad, fekdj a gyenge fűre...” (Pernyétáncra, 1928), „Gyönyörűt láttam, édeset, elképzelttem egy gyenge rózsát.” (Gyönyörűt láttam, 1937). Újabb verselőink műveiből lásd például Fodor Andrásnál: „Recés harisnya formázón feszül // finom bokáin, lába telt husára, // kis párnás talpa, mint a gyöngye bársony, // puhán tapad be hímes papucsába.” (Sárközi lány, 1952).

18 POLLÁK: *Héber–Magyar teljes szótár* (1881), 349, a גַּרְשֵׁם címszó alatt: 'gyöngye, tompa látású'.

19 KÁLLAY: *Lea* (1931), 697: „Lábán idősebb, szemfájós leánya”.

20 „És Lea szemei gyengék voltak”.

21 HERTZ: *Mózes öt könyve* (1984), I. kötet, 249: „Lea szemei gyengék voltak”.

Az előző pontban áttekintettük a רַךְ szó valamennyi előfordulási helyét és lehetséges jelentését. Ennek alapján meg kell állapítanunk, hogy a szó szemantikailag sehol nem áll betegséggel összefüggésben. A רַךְ jelenthet ugyan 'gyengeség'-et, de csak mint a gyermekek vagy az ifjak szükségszerű életkori sajátosságát, vagy a jómódú ember életmódjaként előállt 'puhányság'-ot. Ugyanakkor a szó ezekben a jelentéseiben is inkább pozitív asszonanciát hordoz: a gyengeség itt egyben 'zsengeség'-et, azaz frissességet és életerőt, illetve 'finomság'-ot is jelent.

Tovább csökkenti ennek az értelmezésnek a meggyőző erejét, hogy a héber Ószövetség a szem gyengeségéről mindig más szavakkal beszél. Különösen is gyakori ebben az összefüggésben a כָּהָה 'el/meghomályosodik' igető, lásd 1Móz 27,1; 5Móz 34,7; 1Sám 3,2; Zak 11,17; Jób 17,7. Sokatmondó ebben az összefüggésben, hogy az Ézs 42,3.4 ugyanezzel az igetővel a mécses pislákolását, illetve kihunyását írja le. Szintén gyakran használja a bibliai héber a látás megromlására a כָּלָה igetővet 'elhomályosodik' értelemben, lásd 3Móz 26,16; 5Móz 28,65; 1Sám 2,33; Jer 14,6; Zsolt 69,4; Jób 11,20; 17,5; 31,16; JSir 4,17. Az 1Móz 48,10-ben ugyanebben az összefüggésben a כָּבֵד 'nehéz, nehezzé válik' ige áll 'elnehezül, meggyengül' értelemben, lásd ugyanezt az igét a nagyothalló fül összefüggésében az Ézs 6,10; 59,1; Zak 7,11 versekben.²²

Megállapíthatjuk tehát, hogy Lea szemei semmiképpen nem lehettek „gyengék” a gyengén látás vagy valamilyen krónikus betegség értelmében. Az Újfordítású Biblia szövege ezen a ponton feltétlenül korrekcióra szorul.

III.

Utalhat-e akkor az 1Móz 29,17 szövege Lea szemével kapcsolatban valamiféle esztétikai hiányosságra?

Ezt az értelmezést egészen a Kr. u. 5. századig, a babiloni Talmudig vezethetjük vissza (Baba Bathra 123a). A Talmud szerint Lea úgy tudta, hogy őt és Ráheld Izsák két fiának szánják: az idősebbet az idősebbnek, a fiatalabbat a fiatalabbnak. Amikor azonban az utcán Ézsau és Jákób felől érdeklődött, azt hallotta, hogy Ézsau egy elvetemült rabló, míg Jákób egy szelíd, sátorlakó ember (vö. 1Móz 25,27). Emiatt aztán annyit sírt, hogy még a szempillái is kipotyogtak.²³ Lényegében ugyanezt a magyarázatot követi aztán a Genézis rabbá zsidó kommentár (Kr. u. 6. sz.) és Rasi, a 12. század máig nagy tekintélyű zsidó írástudója is; a Genézis rabbá mindezen túl határozottan elutasítja azt az értelmezést, miszerint Lea szemei orvosi értelemben gyengék lettek volna (70:16).²⁴ S valóban: ha a szempillák kidörzsölése nem is következik be egykönnyen, a kisírt női szem elveszíti elevenségét, csillogását, kivörösödhet és karikássá válhat, s így valóban sokat veszíthet vonzerejéből.²⁵

²² Az egyéb kifejezésekhez ebben az összefüggésben lásd JENNI–VETTER: *Auge* (1976), 261–262.

²³ Lásd GOLDSCHMIDT: *Der Babylonische Talmud* (1933), 324–325.

²⁴ Lásd FREEDMAN: *Midrash Rabbah* (1983), 648, és SILBERMANN–ROSENBAUM: *Chumash with Rashi's Commentary* (1985), 136–137.

²⁵ Ugyanez a magyarázat cseng vissza újabban Scharbert kommentárjából: „Lea »matt« szeméből minden bizonynyal a csalódottság árad, amiért még nem talált férjet magának, azaz egy bizonyos depresszív hangulat, ami nem teszi őt vonzóvá”, lásd SCHARBERT: *Genesis 12–50* (2000), 202.

Az, hogy az Ószövetség korának embere a szép szemeket a vonzó külső egyik kellékének tekintette, férfi és nő vonatkozásában is bizonyítható. Az 1Sám 16,12 Dávid külsejének méltatása során mondta azt, hogy „szép szemű”.²⁶ Az Énekek éneke több helyen is dicséri mind a nő (1,15; 4,1.9; 7,5), mind a férfi szemeknek szépségét (5,12).

E szerelmi költemények előszeretettel hasonlítják a szerelmesek szeméit a galambhoz. Ám Keel szerint ez nem a szem színére, de nem is annak formájára vonatkozik: a galamb az ókori Keleten a szerelem és a testiség szimbóluma, így a „galamb-tekintet” a testi vonzódás és a „szerelemre való készség” hirdetője.²⁷ Az ószövetségi szépségideálról mégis elárul valamit az, hogy az Énekek énekében a galamb motívuma gyakran kiegészül a víz képével: az 5,12 szerint a vőlegény szeméi olyanok, „mint a galambok a folyóvíz mellett, tejből fürödnek, bő víz mellett ülnek”, a 7,5-ben pedig a leányról olvassuk: „Nyakad elefántcsont-torony, szemeid Hesbón tavai a batrabbimi kapunál...” Keel szerint a víz ebben az összefüggésben a szem csillogására utal: ahogy a tavak, folyók és itatók felszíne csillogva visszaveri a napsütést, ugyanígy a szép szem is csillogó, fényes, ragyogó.²⁸ Ezt a magyarázatot két dolog is alátámasztja. Egyrészt a héberben az עֵינַיִם 'szemek' szó egyben azt is jelentheti, hogy 'csillogás': a Péld 23,31 így beszélhet a „bor szemeiről”, azaz 'csillogásáról', az Ez 1,4.7.16.22.27; 8,2; 10,9 és a Dán 10,6 pedig a „bronz/réz szemeiről”, azaz a fém 'csillogásáról, ragyogásáról'.²⁹ Másrészt más igehelyek is azt bizonyítják, hogy az ószövetségi korban az életkedv és az öröm egyik jelének a „világító”, azaz a csillogó, ragyogó szemet tekintették, lásd 1Sám 14,27.29; Zsolt 13,4; 19,9; 38,11; Péld 15,30; 29,13; Ezsdr 9,8,³⁰ valamint Jób 41,10 és 1Móz 49,12.³¹

Az Énekek 5,12 alapján a szép szemmel kapcsolatos korabeli elvárásokat tovább pontosíthatjuk. A „bő víz” képe itt leginkább a szem nagyságára utalhat: a nagy vízfelszín a szem fehérje, az abból ivó galamb pedig a pupilla körüli színes szivárványhártya.³² Tudjuk, hogy az arab világban is a nagy „gazellaszem” volt az ideál.³³ A „tejből fürdő” galamb talán a szemgolyó fehérségének költői körülírása,³⁴ ami

26 Az 1Sám 17,42-ben néhány héber kézirat és a Septuaginta ugyanezt olvassa, valószínűleg azonban éppen a 16,12-vel való harmonizálás jegyében, lásd a BHS-t.

27 KEEL: *Hohelied* (1992), 74.

28 i. m., 218.

29 JENNI–VETTER: *Auge* (1976), 265, és KEEL: *Hohelied* (1992), 72.

30 Ezek az igehelyek az אור 'világít, fénylik' ige, illetve az אור 'fény, világosság' főnév szerepel. A kérdéshez lásd JENNI–VETTER: *Auge* (1976), 264.

31 JENNI–VETTER: *Auge* (1976), 264. Az 1Móz 49,12-ben Júda leírásában azt olvassuk: „Szemei bornál...-bbak, fogai tejnél fehérebbek.” A szem jelzőjeként szereplő héber מְכִילֵי־אֵיִן sajnos *hapax legomenon* (főnévi formája is csak egyszer fordul elő, a Péld 23,29-ben), s így jelentése is bizonytalan: egyesek szerint azt jelenti: 'sötét' (POLLÁK: *Héber–Magyar szótár* [1881]; STENDEBACH: 'ajin [1989], 35.), mások szerint azt, hogy 'zavaros, homályos' (így GESENIUS [1962] szótára), vagy 'tompá, matt, fakó' (így a BROWN–DRIVER–BRIGGS [2003] lexikon), megint mások szerint azt, hogy 'szikrázó, csillogó' (KOEHLER–BAUMGARTNER [1967] szótára és JENNI–VETTER: *Auge* [1976], 264.).

32 Így Budde alapján RINGGREN: *Das Hohe Lied* (1981), 279.

33 DILLMANN: *Genesis* (1982), 341.

34 A kutatók mindenesetre gyakran feltételeznek szövegromlást ebben a versben, s ezért a „tejből fürdő” jelzői szerkezetet már a fogakra vonatkoztatják, lásd például RINGGREN: *Das Hohe Lied* (1981), 276. 278.

persze egyben a fiatalság és az egészség jelének is számított akkoriban. Az ideális szemszínre nincsenek utalások, de a korabeli népszerűségi viszonyok között ez csakis a fekete, illetve a sötétbarna lehetett.

Kétségtelen tehát, hogy a bibliai korban a nagy, élénk, ragyogó szemek Izraelben, akárcsak a többi keleti népnél, hozzátartoztak a női szépségideálhoz.³⁵ Az Ószöveget is tud arról, hogy emiatt az asszonyok, ahogy csaknem mindig és mindenhol szerte a világon, igyekeztek sminkeléssel elérni, hogy szemeik nagyobbak és feltűnőbbnek látszanak (lásd 2Kir 9,30; Jer 4,30; Ez 23,40). Emiatt az is kézenfekvő, hogy a nagy és csillogó szem hiánya „súlyos szépséghibának számított”.³⁶

A német kutatók és bibliafordítások jó része abból indul ki, hogy az elbeszélő az IMóz 29,17-ben Leát Ráhel „kontrasztfigurájának”³⁷ szánta, s ezért szemével kapcsolatban csakis valamilyen szépséghibára utalhatott. A fentiek alapján aztán valóban kézenfekvőnek tűnhet, hogy az üde, eleven csillogás hiányára gondoltak. Emiatt német nyelvterületen a מַטְּ melléknevet újabban rendre a *matt* szóval adják vissza.³⁸ Ahogy a vershez fűzött magyarázatokból aztán kiderül, a *matt* jelző itt nem azt akarja jelenti, hogy 'gyöngye, erőtlén, bágyadt, kókadt', hanem egy másik értelme alapján azt, hogy 'tompá (fényű), fénytelen, fakó'.³⁹ Hogy ez az utóbbi jelentés egyértelmű legyen az olvasók előtt, a fordítások és kommentárírók egy része később áttért a מַטְּ szó *glanzlose*⁴⁰ / *ohne Glanz*⁴¹ fordítására: mindkét kifejezés azt jelenti magyarul, hogy 'tompá (fényű), matt, nem csillogó'.⁴²

Az 1908-ban megjelent, revideált Károli-Biblia az IMóz 29,17-et így adja vissza: „Leának pedig gyenge szemei valának, de Rákhel szép termetű és szép tekintetű vala.” Ne térjünk itt ki most arra a kérdésre, hogy jogosan fordították-e Ráhel esetében a מַטְּ szót 'tekintetű'-nek (szerintem aligha). Számunkra most az az érdekes, hogy a „gyenge szem” kifejezés alatt a szerkesztők valami olyan szépséghibára gondoltak, ami szembeállítható Ráhel „szép tekintetével”: a „gyenge (beteg?) szem”

35 SCHNEIDER: *Auge* (1991), 215. A bibliai kor szépségideáljához lásd újabban AVIOZ: *Motif of Beauty* (2009), 344, rövid, táblázatos összefoglalását.

36 GUNKEL: *Genesis* (1910), 328, hasonlóan PROCKSCH: *Genesis* (1924), 346; HEINISCH: *Genesis* (1930), 304; SEEBASS: *Vätergeschichte II* (1999), 327. 330–331.

37 BOECKER: *Genesis* (1992), 65.

38 Lásd például DELITZSCH: *Genesis* (1887), 382; PROCKSCH: *Genesis* (1924), 344. 346; KÖNIG: *Genesis* (1925), 601; GUNKEL: *Genesis* (1963), 328; RAD: *Genesis* (1976), 233; JENNI–VETTER: *Auge* (1976), 261; WESTERMANN: *Genesis* (1989), 563, továbbá Herrmann Menge 1926-os és Franz Eugen Schlachter 1990-ben újra kiadott bibliafordítása, valamint a Zürcher Bibel (1942, 1975) és a német Einheitsübersetzung (1980).

39 Így a „matt” fordításhoz magyarázatában RAD: *Genesis* (1976), 234. Szokatlan, de tartalmilag ide sorolható SEEBASS: *Vätergeschichte II* (1999), 327, eljárása, aki itt a melléknevet a *sanft* (= 'lágú') szóval adja vissza, de lábjegyzetben hozzáfűzi: „a szikrázó szemek ellentétéként”.

40 KAUTZSCH: *Heilige Schrift* (1909), 48; HEINISCH: *Genesis* (1930), 304; KEEL: *Hohelied* (1992), 71, valamint Die Gute Nachricht. Die Bibel in heutigem Deutsch (1983) és a Hoffnung für alle. Die Bibel (1996) bibliafordítások.

41 BOECKER: *Genesis* (1992), 65; Jerusalemer Bibel – Deutsche Ausgabe (1968), Zink: *Das Alte Testament* (1966), 39, valamint a Luther-Bibel 1984-ben revideált változata.

42 Szótárában Gesenius nagyon hamar, már az 1815-ös kiadásban szépséghibaként értelmezi Lea szemének „gyengeségét”, lásd fentebb, 5. lábjegyzet. (Sajnos az első, 1810–1812-ben megjelent kiadás második, erre vonatkozó kötete nem volt számomra elérhető.) Hasonlóan jár el néhány angol nyelvű egzegéta is. Skinner például megmarad ugyan a *weak* 'gyenge' fordítás mellett, de a szót Lea tekintetének tompaságára, szemek csillogásának hiányára vonatkoztatja, s így abban ő is szépséghibát lát, lásd SKINNER: *Genesis* (1930), 383.

kifejezés tehát itt is a szépséghiba képzetével kapcsolódik össze. A Szent István Társulat gondozásában 1979-ben megjelent katolikus bibliafordítás szintén ezen a vonalon mozog, amikor a szakaszt így adja vissza: „*Lea szeme kifejezéstelen volt*”.⁴³

Ez a magyarázat azonban a korabeli szépségideálra való hivatkozás ellenére sem kellően megalapozott. Egyrészt a kontextusból korántsem következik, hogy az elbeszélő Ráhel szépségével Lea csúnyaságát akarta volna szembeállítani. A kontraszt helyett ugyanis a fokozás művészi eszköze itt ugyanúgy kézenfekvő lehetne: míg Leának csak a szemei voltak említésre méltóan szépek, addig húgának mindene: alakja és arcának többi része is csodálatos volt. Másrészt a Talmud bölcseinek magyarázata nyilvánvalóan a לֵאָה név téves etimológiájára épül: a לֵאָה ige, amit a név forrásának tekinthettek, a héberben azt jelenti, hogy 'elfáradni, vesződni', az arámban pedig azt, hogy 'szegénynek, boldogtalannak lenni'. Speiser szerint ez a téves etimológia tudat alatt még a legújabb korban is befolyásolhatta a bibliamagyarázókat.⁴⁴ S végül, harmadrészt, a לֵאָה szó jelentésének feltérképezésekor semmi nyomát nem találtuk annak, hogy a szó valaminek a csúnyaságát jelölne. Ez még az 'elkényeztetett, puhány' jelentés esetében sem áll fenn; éppen ellenkezőleg: a 'finom, zsenge', a 'kényes' és a 'gyengéd, lágy, szelíd' jelentésárnyalatok miatt a szó inkább pozitív esztétikai tartalmat hordoz magában.⁴⁵

IV.

A fentiek alapján talán nem is olyan meglepő, hogy a korai fordítások némelyikében ez a pozitív esztétikai tartalom valóban megjelenik.

A Targúm Onkelos (Kr. u. 5. század) a לֵאָה szót szakaszunkban a יָפִי 'szép' jelzővel fordítja arámrá: ez ugyanaz a szó, amivel az 1Móz 39,6-ban József szépségét írja le, vagy amit a Targúm Jónatán a Jer 6,2-ben Sion „szép és gyönyörű” leányának leírásához használ.⁴⁶ A Kr. u. 2. században Aquila és Szümmachosz is így értelmezte a melléknevet, amikor azt fordításaikban a görög ἀπαλὸς 'lágy, friss, üde, zsenge' szóval adták vissza.⁴⁷ Ugyanezt a szót hozza a Septuaginta a már tárgyalt 1Móz 18,7-ben („zsenge borjú”), de az 5Móz 28,54.56 és az Ézs 47,1 versekben is, ahol az elpuhult, előkelő embereket jellemzi, valamint az 1Krón 29,1-ben, a fiatal Salamon leírásában.

Ezt az értelmezést követi kommentárjában Clarke, amikor ezt írja: „Azt hiszem, a szó itt éppen az *ellenkezőjét* jelenti annak, mint amely jelentést általában tulajdonítani szoktak neki. [...] Lea fő ajánlólevele a *lágy és csodálatos szemei* voltak”.⁴⁸

43 Kérdés, hogy ezt a fordítást nem befolyásolta-e a korábbi német bibliák *blöd* fordítása: ez a szó ugyanis ma már elsődlegesen nem azt jelenti, hogy 'gyenge, beteg, beteges, érzékeny', hanem azt, hogy 'bárgyú, bamba, buta, ostoba'.

44 SPEISER: *Genesis* (1967), 225; REYBURN–FRY: *Genesis* (1997), 671. A „Lea” név „Die Übermüdete, Ermattete” fordításához lásd például LANGE: *Genesis* (1877), 344.

45 Lásd YEE: *Leah* (1992), 268.

46 Lásd SPERBER: *Bible in Aramaic I*, 46. 65, és uő.: *Bible in Aramaic III*, 149.

47 Lásd SKINNER: *Genesis* (1930), 383.

48 CLARKE: *Genesis to Deuteronomy* [1971], 182. – kiemelés: Clarke.

Csaknem ugyanígy fogalmaz kommentárjában Soggin is: szerinte a רַךְ szó Lea szemével kapcsolatban azt jelenti, hogy 'lágú, finom', és visszautasítja a Septuaginta értelmezését követő fordításokat. Szerinte Lea „talán nem csinos, de szép szemei vannak, miközben Ráhel valódi szépség”.⁴⁹

E magyarázat kétségtelen előnye, hogy a רַךְ szó jelentésébe nem vetíti bele a Lea jellemzéséről alkotott preconcepciót, illetve hogy engedi érvényesülni a szó pozitív esztétikai asszonanciáját. Ám szemantikailag már túl messzire megy: a רַךְ szó ugyanis azt, hogy 'szép, csodálatos', sehol nem jelenti. Azt, hogy valaki „szép szemű”, a bibliai héber az 1Sám 16,12 szerint úgy mondja, hogy עֵם יָפֶה עֵינָיו.

V.

Mindezek után egyetlen értelmezési lehetőség maradt még hátra: az, amely a רַךְ szót Lea esetében szintén dicséretként értelmezi, de amely nem a szem külső, esztétikai szépségét hangsúlyozza, hanem a tekintet lágyságát, kedvességét, azaz Lea pozitív személyiségét.

Ez az értelmezés is meglehetősen nagy múltra tekint vissza. 1554-ben megjelent Genezis-kommentárjában Kálvin János a רַךְ szót a *tener* jelzővel fordítja latinra, aminek a jelentése, ahogy fentebb már láttuk, a következő: 'gyenge, finom, lágú; ifjú, fiatal, zsenge; gyengéd, puha, finom, érzékeny'.⁵⁰ Kálvin tehát itt egyértelműen Lea tekintetére vonatkoztatta a jelzőt, és a leány finomságát, kedvességét olvasta ki belőle. A 18. vershez fűzött magyarázatában aztán ezt az interpretációt alternatívaként állítja oda a Vulgatában jelenlévő, hagyományosnak tekinthető értelmezés mellé: „akár az történt, hogy Lea, csipássága miatt (*propter lippitudinem*) kevésbé volt szép, akár az, hogy ő legfeljebb szemei kedvessége révén arathatott tetszést (*sola oculorum gratia placebat*), Ráhel általában is kitűnt formájának eleganciájával”. Arra, hogy Kálvin egyértelműen az utóbbi magyarázatra hajlott, nemcsak a szakasz fordításából következtethetünk, hanem abból is, hogy a folytatásban Lea erényeit, jó természetét (*virtutes Leae*) említi, és azt hangsúlyozza, hogy a párválasztás terén kellő súllyal kell figyelembe venni a lányok természetét, belső értékeit.⁵¹

Tremellius nagy hatású latin bibliafordítása (1575–1579) az 1Móz 29,17-ben az „*Erantque oculi Leae teneri*” szöveget kínálja, azaz, hasonlóan Kálvinhoz, Lea szemére ő is a *tener* jelzőt használja.⁵² Tudjuk, hogy Károli Gáspár bibliafordításának egyik legfőbb segédeszköze éppen Tremellius fordítása volt. Nem csoda hát, hogy az 1Móz 29,17 kapcsán is annak interpretációját követi. A Károli-Biblia első, 1590-

49 SOGGIN: *Genesis* (1997), 371. Talán ugyanígy értelmezi a melléknevet újabban Schreiner is: szócikkében ugyanis az 1Móz 29,17-et az Énekek 1,15; 4,1.9; 5,12; 7,5 versekkel együtt azok közé az ígehelyek közé sorolja, amelyek szerinte azt bizonyítják, hogy „a nagy, fénylő szemek a zsidóknál, akárcsak a többi ókori népnél, különösen szépnek számítottak”, lásd SCHNEIDER: *Auge* (1991), 215.

50 CALVIN: *Genesis* (1880), 399.

51 Lásd CALVIN: *Genesis* (1880), 402.

52 Sokatmondó, hogy Tremellius művének 1603-as kiadásában a *teneri* szóhoz egy lábjegyzet kapcsolódik, ami megjegyzi: „Heb. debiles” – azaz: „a héber (jelentése:) erőtlenek, gyengék, nyomorékok”.

es kiadásában a vers fordítását – egyszerűsített átírásban – a következőképpen olvashatjuk: „Az *Leának pedig lány szemei valának...*” Arról, hogy Károli Gáspár mit is értett itt a 'lány' jelző alatt, szerencsére nem kell találgatásokba bocsátkoznunk, hiszen világosan mutatja ezt a szakaszhoz írt, rövid margószéli magyarázata, ami egyébként lényegében Kálvin kommentárjának intelmeit követi: „*Jákób az ő házasulásában csak az szép formára néz, nem tekinti meg Leában az alázatos szeléd [azaz: 'szelíd'] erkölcsöt, de nem sokat nyer benne, mert az Ráhel meddő lesz. Azért az házasulandó embernek jó az formát is nézni, de főképpen az jó erkölcsöt nézze meg az leányzóban.*” Az 'erkölcs' szó ebben a korban (a latin *virtus* megfelelőjeként) 'erény'-t, 'jó természet'-et is jelent, az 'alázatos szeléd erkölcs' kifejezés pedig Lea szelíd természetét, illetve mértékletes, tisztelettudó és engedelmes viselkedését írja le. Károli ezekre a tulajdonságokra csakis Lea „lány szemeiből” következtethetett. A Károli-Biblia későbbi, javított kiadásai egészen Tótfalusi revíziójáig (Amsterdam, 1685) ezt a fordítást hozzák.⁵³

Az egyik legtekintélyesebb angol nyelvű bibliafordítás, a King James Version a *tender eyed* fordítás segítségével a kálvini kettős interpretációt egyszerre volt képes megjeleníteni⁵⁴: az angol kifejezés ugyanis egyszerre jelenti azt, hogy 'gyenge látású/szemű'⁵⁵, de azt is, hogy 'lány tekintetű'⁵⁶.

Újabb azonban az angol nyelvű szakirodalom egyre inkább az olyan fordítást részesíti előnyben, amely egyértelműen Lea szemének kedvességét juttatja kifejezésre. Speiser szerint ugyanis a \aleph szó alapjelentése nem annyira az, hogy *weak* 'gyenge', mint inkább az, hogy *dainty, delicate*, azaz 'finom, kecses; kényes, finnyás'. Az elbeszélő szerinte itt azt akarja mondani, hogy Leának ugyan kedves szemei voltak („Leah had lovely eyes”), Ráhel azonban minden téren rendkívüli szépség volt.⁵⁷ Hasonlóan érvel lexikonszócikkében Yee is: szerinte az 5Móz 28,54.56 és az Ézs 47,1 igehelyekből kiindulva a \aleph szó jelentése nem annyira *weak*, mint inkább *refinement* és *delicaty of breeding*, azaz 'kifinomultság' és 'finom modor'. Ennek alapján úgy gondolja, hogy a \aleph szó Lea esetében a leány lelki finomságát, érzékenységét és kedvességét írja körül: Lea „may have been more sensitive and kind – tender of spirit”.⁵⁸

Az újabb angol nyelvű bibliafordítások már rendre ezt az értelmezést tükrözik. A New International Version (NIV, 1973) a főszövegben az 1Móz 29,17 első felét ugyan még az alábbi értelemben fordítja: „*Lea szemei gyengék voltak*”, ám a *weak* 'gyenge' szóhoz a következő lábjegyzetet fűzi: „or delicate” – azaz elképzelhető lenne itt a *delicate* fordítás is, ami azt jelenti: 'finom; kifinomult, ízléses, remek'. A New Revised Standard Version (NRSV, 1989) viszont már éppen fordítva jár el: itt a főszövegben áll a „*Leának kedves szemei voltak*” fordítás, és a szerkesztők lábjegyzetben a *lovely* 'kedves' szóhoz hozzátesszik: „a héber szó jelentése bizonytalan”.

53 Tótfalusi bibliakiadásához lásd már részletesen fentebb, a II. pont alatt.

54 Így például annak 1936-os kiadása. Hasonlóan a Londoni (1898) és az Oxfordi (1901) Biblia.

55 Így értelmezi a kifejezést például SPENCE: *Pulpit Commentary* (1950), 359, valamint a *The Interpreter's Bible* hasábjain SIMPSON–BOWIE: *Genesis* (1952), 700.

56 Így értelmezi magyarázatában a kifejezést például CLARKE: *Genesis to Deuteronomy* (1971), 182.

57 SPEISER: *Genesis* (1967), 225.

58 YEE: *Leah* (1992), 268.

A The New Interpreter's Bible, amely mindkét bibliafordítást idézi, a szöveghez fűzött kommentárjában egy zárójeles megjegyzés formájában szintén kitér e két fordítási lehetőségre: „Az NRSV és a NIV a 17. versben jól tükrözi azt a bizonytalanságot, hogy Leának 'gyenge' vagy 'kedves (*lovely*)' szemei voltak-e.”⁵⁹ A Jeromos Biblia-kommentár (1990) magyar változatában a Clifford–Murphy szerzőpáros a רַךְ melléknév kapcsán a 'szelíd, kedves' jelentést szintén mint megfontolásra érdemes alternatívát ismerteti.⁶⁰

A The New American Bible első kiadása (New York, 1970) a „Leának kedves (*lovely*) szemei voltak” szöveget kínálja, és lábjegyzetben utasítja el a hagyományos *weak* 'gyenge' fordítást, a további kiadások pedig már ezt a jegyzetet sem hozzák. A Today's English Version (1976) szintén a *lovely* 'kedves' jelzőt hozza itt, igaz, lábjegyzetben megjegyezi: „vagy 'gyenge' (*weak*)”. S végül a Reyburn–Fry szerzőpáros a United Bible Societies bibliafordítóknak szánt kézikönyvében az NRSV eljárását ajánlja követendő példának, azaz a főszövegbe a *lovely* 'kedves' fordítást javasolja.⁶¹

Mint láttuk, a רַךְ melléknév jelentésárnyalatai között a 'lágú, kedves' jelentés jelen van, s ez itt, az 1Móz 29,17-ben a kontextus alapján is elfogadható. Leának tehát kedves, bájos tekintete volt, s a szemek a „lélek tükreként” Lea jó természetét és kedvességét hirdethették. Ám egyébként, és ezt a Ráhellel való szembeállítás világosan kifejezésre juttatja, nyilván nem akadt meg rajta a férfiszem: vele szemben Ráhel kimondottan dekoratív lánynak számított.

Összefoglalva megállapíthatjuk tehát: Lea szemei nem voltak orvosi értelemben gyengék, nem voltak betegek, gyulladtak vagy éppen csipásak, de nem voltak folyamatosan kisírtak, fáradtak vagy beesettek sem. Szintén megalapozatlan a רַךְ melléknévet Lea szemeinek esztétikai deficitjére vonatkoztatni, és abban a csillogó, élénk, vonzó szem ellentétét látni. Vizsgálataink alapján a רַךְ szó értelme az 1Móz 29,17-ben a magyar 'gyengéd, szelíd, kedves' fogalmakkal adható vissza.

Milyenek voltak tehát Lea szemei? A וַיֵּינִי לְאֵהָהָ רַכּוֹתָ mondat helyes fordítása magyarul így hangzik: „Leának kedves szemei voltak”.

59 TERENCE: *Genesis* (1994), 553.

60 Lásd CLIFFORD–MURPHY: *Teremtés könyve* (2002), 84.

61 REYBURN–FRY: *Genesis* (1997), 671.

Irodalom

- BÁRCZI, G. – ORSZÁGH, L.: *A magyar nyelv értelmező szótára*, II. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- AVIOZ, M.: *The Motif of Beauty in the Books of Samuel and Kings*, VT 59 (2009), 341–359.
- BALLAGI, M.: *A magyar nyelv teljes szótára*, I. rész, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása, 1873 (Hasonmás kiadás: Budapest, Nap Kiadó, 1998).
- BAUR, W.: *Leah*, in: Bromiley, G. W. (ed.): *The International Standard Bible Encyclopedia*, III. kötet, Grand Rapids, Eerdmans, 1986, 96–97.
- BENKŐ, L.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- BERRÁR, J. – KÁROLY, S. (szerk.): *Régi Magyar Glosszárium*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- BOECKER, H. J.: *1. Mose 25,12–37,1. Isaak und Jakob* (Zürcher Bibelkommentare – AT 13.3), Zürich, Theologischer Verlag, 1992.
- BROWN, F. – DRIVER, S. R. – BRIGGS, C. A.: *The Brown–Driver–Briggs Hebrew and English Lexicon with an Appendix containing the Biblical Aramaic*, Peabody, Hendrickson Publishers, 2003 (1906).
- CALVIN, I.: *Commentarius in Genesis*, in: Baum, G. – Cunitz, E. – Reuss, E. (Hrsg.): *Corpus Reformatorum*, LI. kötet (= Calvin Opera Omnia 23), Brunsvigae, Apud C. A. Schwetschke et Filium, 1882, 1–622.
- CLARKE, A.: *The Holy Bible – with a Commentary and critical Notes*, I. kötet: Genesis to Deuteronomy, Nashville, Abingdon [1971].
- CLIFFORD, R. J. – MURPHY, R. E.: *Teremtés könyve*, in: Brown, R. E. – Fitzmyer, J. A. – Murphy, R. E. (szerk.): *Jeromos Biblia-kommentár*, I. kötet: Az Ószövetség könyveinek magyarázata (Eredeti címe: *The New Jerome Biblical Commentary* [1990]), Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002, 49–102.
- DELITZSCH, F.: *Neuer Kommentar über die Genesis*, Leipzig, Dörfeling und Franke, 1887.
- DILLMANN, A.: *Die Genesis* (KEH – AT 11), Leipzig, Verlag von S. Hirzel, ⁶1892.
- FREEDMAN, H.: *Midrash Rabbah. Genesis*, II. kötet, London – New York, The Soncino Press, ³1983 (1939).
- FRETHERM, T. E.: *Genesis*, in: Keck, L. E. (ed.): *The New Interpreter's Bible*, I. kötet, Nashville, Abingdon Press, 1994, 319–674.
- GESENIUS, W.: *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch über das Alte Testament. Bearbeitet von Frants Buhl, Unveränderter Neudruck der 1915 erschienenen 17. Auflage*, Berlin – Göttingen – Heidelberg, Springer Verlag, 1962.
- GOLDSCHMIDT, L.: *Der Babylonische Talmud*, Band VIII: Baba Bathra / Synhedrin (1. Hälfte), Berlin, Jüdischer Verlag, 1933.
- HERTZ, J. H. (szerk.): *Mózes öt könyve és a haftárák. Héber szöveg, magyar fordítás és kommentár*, I. kötet: Genezis, Budapest, Akadémiai Kiadó, ²1984 (1939).
- JENNI, E. – VETTER, D.: אֵינן 'ajin Auge, in: Jenni, E. – Westermann, C. (Hrsg.): *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, II. kötet, München, Chr. Kaiser Verlag – Zürich, Theologischer Verlag, 1976, 259–268.
- KAUTZSCH, E.: *Die Heilige Schrift des Alten Testaments*, I. kötet: 1 Mose bis Ezechiel, Tübingen, J. C. B. Mohr, ³1909.

- KÁLLAY, K.: *Lea*, in: Czeglédy, S. – Hamar, I. – Kállay, K. (szerk.): *Bibliai Lexikon. Segédkönyv a Biblia tanulmányozásához*, II. kötet, Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, 1931, 697.
- KEEL, O.: *Das Hohelied* (Zürcher Bibelkommentare – AT 18), Zürich, Theologischer Verlag, 1992.
- KEIL, C. F. – DELITZSCH, F.: *Biblical Commentary of the Old Testament*, I. kötet: The Pentateuch, Grand Rapids, Eerdmans, 1949.
- KOEHLER, L. – BAUMGARTNER, W.: *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden, E. J. Brill, 1958.
- KOEHLER, L. – BAUMGARTNER, W.: *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament. Dritte Auflage. Neu bearbeitet von J. J. Stamm*, IV. kötet, Leiden, E. J. Brill, 1990.
- KÖNIG, E.: *Die Genesis. Eingeleitet, übersetzt und erklärt*, Gütersloh, C. Bertelsmann, ²⁻³1925.
- LANGE, J. P.: *Die Genesis oder das erste Buch Mose*, Bielefeld – Leipzig, Velhagen und Klasing, ²1877.
- POLLÁK, K.: *Héber–Magyar teljes szótár*, Budapest, Löwy és Alkalay, 1881.
- PROCKSCH, O.: *Die Genesis. Übersetzt und erklärt*, Leipzig – Erlangen, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung, ²⁻³1924.
- RAD, G. VON: *Das Erste Buch Mose. Genesis* (ATD 2/4), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, ¹⁰1976.
- REYBURN, W. D. – FRY, E. MCG. (ed.): *A Handbook on Genesis* (UBS Handbook Series), New York, United Bible Societies, 1997.
- RINGGREN, H.: *Das Hohe Lied* (ATD 16/2), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, ³1981, 253–290.
- SCHARBERT, J.: *Genesis 12–50* (NEB 16), Würzburg, Echter Verlag, ³2000.
- SCHNEIDER, G.: *Auge*, in: Görg, M. – Lang, B. (Hrsg.): *Neues Bibel-Lexikon*, I. kötet, Zürich, Benziger, 1991, 215–216.
- SEEBASS, H.: *Genesis II. Vätergeschichte II (23,1–36,43)*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1999.
- SILBERMANN, A. M. – ROSENBAU, M. (ed.): *Chumash with Rashi's Commentary. Translated into English and annotated*, I. kötet: Bereshith/Genesis, Jerusalem, Silbermann Family & Keagan Paul, 1985.
- SIMPSON, C. A. – BOWIE, W. R.: *The Book of Genesis*, in: Buttrick, G. A. – Bowie, W. R. – Knox, J. et al. (ed.): *The Interpreter's Bible*, I. kötet: General articles. Genesis. Exodus, Nashville, Abingdon Press, 1952, 437–829.
- SKINNER, J.: *A critical and exegetical Commentary on Genesis* (International Critical Commentary), Edinburgh, T. & T. Clark, ²1930.
- SOGGIN, J. A.: *Das Buch Genesis. Kommentar*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997.
- SPEISER, E. A.: *Genesis* (The Anchor Bible), Garden City – New York, Doubleday, 1964.
- SPENCE, H. D. M. – EXELL, J. S. (ed.): *The Pulpit Commentary*, I. kötet: Genesis–Exodus, Grand Rapids, Eerdmans, 1950.
- SPERBER, A. (ed.): *The Bible in Aramaic: based on old manuscripts and reprinted texts*, I. kötet: The Pentateuch according to Targum Onkelos, Leiden, Brill, 1959.
- SPERBER, A. (ed.): *The Bible in Aramaic: based on old manuscripts and reprinted texts*, III. kötet: The latter prophets according to Targum Jonathan, Leiden, Brill, 1962.
- STENDEBACH, F. J.: אַיִן *ajin*, in: Botterweck, G. J. – Ringgren, H. – Fabry, H. J. (Hrsg.): *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, VI. kötet, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz, Kohlhammer, 1989, 31–48.

- SZARVAS, G. – SIMONYI, Zs. (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebbi nyelvelvékektől a nyelvújításig*, I. kötet, Budapest, Hornyánszky, 1890.
- TREMELLIUS, I.: *Testamenti veteris biblia sacra, sive libri canonici priscae judaeorum ecclesiae a deo traditi, latini recens ex hebraeo facti, brevisque, scholiis illustrati ab Immanuele Tremellio & Francisco Junio*, Hanoviae, Typis Wecheliani, apud Claudium Marnium et haeredes Joannis Aubrii, 1603.
- WESTERMANN, C.: *Genesis. Kapitel 12 – 36* (BK AT I/2), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 21989 (1981).
- YEE, G. A.: *Leah*, in: Freedman, D. N. (ed.): *The Anchor Bible Dictionary*, 4. kötet, New York – London – Toronto et al., Doubleday, 1992, 268.
- ZINK, J.: *Das Alte Testament. Ausgewählt, übertragen und in geschichtlicher Folge angeordnet*, Stuttgart – Berlin, Kreuz-Verlag, 1966.